УДК 347.156

Л.Р. Мортазина

ТӨРЕК ГАЛИМНӘРЕ ХЕЗМӘТЛӘРЕНДӘ ТАТАР ХАТЫН-КЫЗЛАРЫ МӘСЬӘЛӘСЕ
(Адилхан Адилоглуның «Ceditçilik Dönemi Kazan Tatar Edebiyatinda Kadin Hak VE Hürriyetleri Meselesi» китабына бәяләмә)

В статье дается оценка монографии турецкого исследователя, преподавателя кафедры турецкого языка и литературы Университета Акдениз (Анталия, Турция) Адилхана Адилоглу «Ceditçilik Dönemi Kazan Tatar Edebiyatında Kadın Hak ve Hürriyetleri Meselesi» (Анкара, 2020). Определены концептуальная основа исследования, роль ученого в изучении истории просвещения, проблемы прав и свобод татарских женщин в начале XX века, его вклад в популяризацию татарской литературы и духовного наследия татар в Турции.

Ключевые слова: татарские женщины, женский вопрос, права и свободы женщин, татарская литература, просвещение, Адилхан Адилоглу.

The article evaluates the new monograph by Turkish researcher, teacher of the Department of Turkish Language and Literature at Akdeniz University (Antalya, Turkey) Adilkhan Adiloglu «Ceditçilik Dönemi Kazan Tatar Edebiyatında Kadın Hak ve Hürriyetleri Meselesi» (Ankara, 2020). The conceptual basis of the study, the scientist's contribution to the study of the history of education, the problems of the rights and freedoms of Tatar women at the beginning of the twentieth century, as well as to the popularization of Tatar literature and the spiritual heritage of the Tatars in Turkey are determined.

Keywords: Tatar women, women's issue, women's rights and freedoms, Tatar literature, education, Adilkhan Adiloglu.

XIX гасыр ахырында мөселман хатын-кызы һәм аның хокуклары, иреге мәсьәләсе Идел-Урал буе, Кырым, Кавказ һәм Урта Азиядә башланып киткән җәдитчелек хәрәкәтенең иң мөһим юнәлешләреннән берсе булып әверелә. Бу күренеш революция елларында аеруча зур яңгыраш ала һәм «хатын-кыз мәсьәләсе» дип атала башлый. Ләкин аңа кадәр үк проблеманың бик күп яклары татар җәмәгатьчелеге, мәгърифәтчеләр тарафыннан күтәрелә. Мөселман хатын-кызларының гаиләдәге, җәмгыятьтәге хәлләре, хокуклары һәм бурычлары, азатлыгы, мәгарифе, бала тәрбиясенә керткән өлешләре кебек мәсьәләләр җәмгыятьтәге иң актуаль проблемаларның берсенә әйләнә. Алдынгы фикерле татар зыялылары белән беррәттән, мәгърифәтче ханымнар үзләре дә хатын-кызны укыту, белемле итү, аларга заманча тәрбия бирү, гаиләдәге хәлләрен яхшырту, бала тәрбияләүдә аңа ярдәм итү, киңәшләр бирүне үзләренең бурычлары итеп алып, шуңа багышланган мәкаләләр, китаплар язалар, вакытлы матбугатта чыгыш ясыйлар, мәктәпләр ачалар, кыз балаларга белем бирәләр.

XIX гасыр ахырында – XX гасыр башында хатын-кыз мәсьәләсенең иң тулы чагылыш тапкан ягы – хатын-кыз мәгарифе, кызлар тәрбиясе. Чөнки, И. Гаспралы сүзләре белән әйткәндә, «Бер милләтнең тәрәккые хатыннарның мәгариф юлына кертелүеннән башка мөмкин түгел» [Ф.К., 1912]. Беренче Россия революциясеннән соңгы елларда мәсьәлә киңәеп, хатын-кызларның гаиләдәге һәм җәмгыятьтәге хокукларын һәм ирекләрен яклау, аларны ирләр белән тигез хокуклы итү проблемаларын үз эченә ала.

Татар хатын-кызларының мәгарифе, азатлыгы, хокуклары, хатын-кызлар хәрәкәте мәсьәләсе М.Х. Гайнуллин, З.Х. Бурнашева, А.Х. Мәхмүтова, Т.Ә. Биктимирова, С.Ф. Фәизов, Д. Брилева, А.М. Хәбибуллина, А.Ә. Зиннәтуллина һ.б. тикшеренүчеләрнең хезмәтләрендә шактый җентекле өйрәнелгән. Башка төрки халыкларда хатын-кызлар мәсьәләсенә Л.З. Чубукчиева, Р.А. Мирмаматова, И.А. Мамадалиев һ.б. авторлар игътибар иткән.

Бу мәсьәләнең тарихын өйрәнү татар хатын-кызларының XX гасыр башындагы проблемалары, мәгарифе, әдәбияты үсешенең татарлар арасында гына түгел, башка милләтләр, әйтик, төрек тикшеренүчеләрендә дә кызыксыну уятканлыгын күрсәтә. 2020 елда Төркиядә Адилхан Адилоглуның татар әдәбиятында хатын-кыз азатлыгы мәсьәләсен өйрәнүгә багышланган китабы дөнья күрде [Adiloğlu, 2020]. Автор проблеманы, беренче чиратта, әдәбият белеме фәне күзлегеннән чыгып тикшерә һәм аны XX гасыр башы татар әдәбияты үсешендәге төп үзенчәлекләрнең берсе буларак карый. Ләкин хезмәт гомумән алганда шул чор, татар җәмгыяте, татар хатын-кызы проблемаларына башка милләт, бу очракта бер үк диндәге кардәш халык вәкиле күзлегеннән чыгып якын килүе ягыннан кызыклы. Мәсьәләнең икенче ягы да бар. Проблеманың башка милләт тикшеренүчеләрендә дә кызыксыну тудыруы аның чыннан да төрки дөнья өчен әһәмиятле булуын, игътибарга, һәрьяклап өйрәнүгә, башка милләтләр даирәсендә күрсәтергә лаеклы булуын раслаучы фактор булып тора.

Гомумән алганда, татар халкының мәгарифе, тарихы, теле һәм әдәбияты темасы төрек галимнәренең игътибар үзәгендә торган фәнни проблемаларның берсе дисәк, һич тә ялгыш булмас. Бу уңайдан бер-ике хезмәтне атап китик. Эфе Окчуның, мәсәлән, Россиядәге төрки халыкларда хатын-кызларның хокукларына багышланган хезмәте билгеле [Efe Okcu, 2022]. Фәйза Шаһинның «Сөембикә» журналы материалларына таянып язылган, Идел-Уралда хатын-кызлар хәрәкәтенә багышланган магистрлык диссертациясе шулай ук төрек галимнәре тарафыннан югары бәя алган. Анда «Европада хатын-кыз хәрәкәтенең барлыкка килүе», «Ислам дөньясында хатын-кызлар хәрәкәте», «Идел-Уралда хатын-кызлар хәрәкәте», ««Сөембикә» журналы һәм андагы мәкаләләргә анализ» дигән темалар яктыртыла, журналның библиографиясе тәкъдим ителә [Feyza Şahin, 2012]. Әле бу вакытта «Сөембикә» журналының татар телендә басылган

библиографиясенең дә булмавын искә алганда, бу хезмәтнең никадәр зур әһәмияткә ия булуын күз алдына китерергә мөмкин. Әнкарадагы Хаҗи Бәйрәм Вәли Университетыннан Догукан Өзейнең «Казан татарларының һәм Кырым татарларының теле һәм әдәбияты буенча Төркиядә төрек телендә басылган хезмәтләрнең библиографиясе» [Dogukan Özey, 2019] дигән мәкаләсендә Казан татарлары һәм Кырым татарлары буенча гомуми мәгълүмат (кыскача тарихлары) һәм әлеге милләтләрнең теле, әдәбияты буенча Төркиядә дөнья күргән китаплар (барлыгы 96 исемдә), мәкаләләр һ.б. хезмәтләрнең исемлеге тәкъдим ителә. Алар арасында төрек авторларының, Төркиядә яшәп иҗат итүче татар галимнәре һәм язучыларының (Н. Дәүләт, Р. Яруллина-Йылдырым, Ч. Зариф-Четин һ.б.), шулай ук Ф. Ганиев, Ф. Урманче, И. Надиров һ.б. галимнәребезнең хезмәтләре, татар классикларының (Ф. Кәрими, Г. Исхакый, Г. Тукай һ.б.) соңгы елларда басылып чыккан китаплары бар. Боларга өстәп, татар тематикасына язылган хезмәтләр авторы Исмәгыйль Төркуглының китап һәм мәкаләләрен дә күрсәтергә мөмкин.

Адилхан Адилоглуның «Ceditçilik Dönemi Kazan Tatar Edebiyatında Kadın Hak ve Hürriyetleri Meselesi» дигән китабы, исеменнән күренеп торганча, җәдитчелек чорында татар әдәбиятында хатын-кызларның хокуклары һәм ирекләре мәсьәләсенең чагылышын өйрәнүгә багышланган. Автор әлеге китапта Идел-Урал татарлары тарихының XIX гасыр урталарыннан алып XX гасыр башына кадәр булган чорын – яңарыш хәрәкәтен тикшерә. Шул ук вакытта бу чорга кадәрге һәм соңгырак дәверләр – татар халкының бик борынгыдан алып хәзерге көннәргәчә булган тарихын сурәтләүгә дә зур әһәмият бирә. Темадан бераз читкә кителсә дә, китапның төрек телендә язылуы, һәм, димәк, төрек укучысына адреслануы ягыннан якын килгәндә, бу үз-үзен аклый.

Кереш өлешендә (б. 15–38) Адилхан Адилоглу казан татарлары һәм Татарстан Республикасы, татар халкының этник тарихы, мәгърифәтчелек хәрәкәте, җәдитчелек, кадимчелек, татар хатын-кызларының эмансипациясе кебек мәсьәләләргә бик җентекле туктала.

Җәдитчелек хәрәкәте турында сүз алып барганда, автор аның, фәндә кабул ителгәнчә, Исмәгыйль Гаспралы исеме белән бәйле булудан элек, Госманлы дәүләтендә, Истанбулда мәйданга чыккан һәм уйлап табылган, бөтен төрки дөньясын каплап алган яңарыш хәрәкәте, яңа уку-укыту системасы булуына басым ясый [Adilhan Adiloğlu, 2020, s. 25, 26]. «Ягъни, – ди ул, – Исмәгыйль Гаспралы бу яңа белем бирү системасын Госманлыдан алган һәм, әлбәттә, үзенең кайбер үзгәрешләрен кертеп һәм беркадәр яхшыртып, үзенең мәмләкәтендә тормышка ашырган» [Adilhan Adiloğlu, 2020, s. 25]. Бу фикерне инкяр итәргә сәбәпләр юк. Чөнки, билгеле булганча, яңа аваз ысулына корылган укыту системасын гамәлгә китергәнче, И. Гаспралы Европада, Төркиядә була, аларның мәктәп, уку-укыту өлкәсендәге тәҗрибәләрен өйрәнә, чит ил педагогларының һәм рус галимнәренең

белем бирү өлкәсендәге иң уңышлы дип тапкан тәҗрибәләренә таянып, төрки халыкларны укытуда яңа ысулга нигез сала.

Беренче бүлек «Идел-Урал төбәгендә татар хатын-кызлары хәрәкәте» дип атала һәм анда автор хатын-кызларның хокуклары һәм ирекләре (хөррияте), татар кызларын укыту, мәктәпләр проблемалары (мөгаллимәләргә булган ихтыяҗ һ.б.), татар хатын-кызлары җәмгыятьләре, Беренче Бөтенроссия мөслимәләр съезды, Төркия матбугатында татар хатын-кызлары хәрәкәтенең чагылышы кебек темаларга мөрәҗәгать итә. Автор китапта киңрәк мәгънәгә ия булган «мөслимә» терминына түгел, ә локаль яктан якын килеп, конкретлаштырып, «татар хатын-кызлары» атамасына өстенлек бирә.

Хезмәттә хатын-кыз мәгарифе, хокуклары мәсьәләләрен күтәреп чыккан татар зыялыларыннан Р. Фәхретдин, Г. Баруди, Ф. Кәрими, М. Бигиев, Г. Буби, З. Кадыйри хезмәтләренә, Камилә Касыймованың 1908 елда басылып чыккан «Ханымнар ислахы» дигән китабына анализ ясала.

Татар мөгаллимәләре һәм кызлар мәктәпләре, мөгаллимәләр җәмгыятьләре һәм конференцияләре, курслары турында язганда, Адилхан Адилоглу Т.Ә. Биктимирова, А.Х. Мәхмүтова, А.Ә. Зиннәтуллина хезмәтләренә, Казанда басылып чыккан «Татар педагогик фикере антологиясе» кебек академик басмалардагы мәгълүматларга таяна, тема белән яхшы таныш булуын күрсәтә.

Татар укучысы өчен китапның «Татар хатын-кыз хәрәкәтенең Госманлы матбугатында чагылышы» дигән өлеше аеруча кызыклы. Автор әлеге мәсьәләгә мөрәҗәгать иткән «Төрек йорты»[1] («Оренбургта кыз сәнәви мәктәбе», «Төрек кызларының мәгариф һәвәсе»), «Сәбилүришад»[2] журналларында басылып чыккан мәкаләләргә тукталып уза. Хәзерге заман төрек тикшеренүчеләреннән Балкан сугышында катнашкан дүрт татар кызы – Өммегөлсем Камалова, Рокыя Юнысова, Мәрьям Якупова, Мәрьям Поташевалар турында язган Шәфика Курназ, XX гасыр башы татар матбугаты материалларына таянып, Россиядәге төрек конгресслары (1905–1917) эшчәнлеген өйрәнгән Нәҗип Хаблемитоглу кебек авторларның хезмәтләренә басым ясый.

«Әдәбиятта һәм матбугатта хатын-кызлар» дип исемләнгән икенче бүлектә автор татар әдәбиятында хатын-кызларның хокуклары һәм ирекләре мәсьәләсенең бирелешенә тукталa. Әсәрләрендә хатын-кызлар мәсьәләсенә мөрәҗәгать иткән танылган язучылар Г. Кандалый, М. Акъегетзадә, Г. Ильяси, Ф. Халиди, З. Бигиев, Р. Фәхретдин, С. Максуди, Г. Исхакый, Ф. Кәрими, Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов һ.б. белән беррәттән, җәмәгатьчелеккә аз билгеле булган Я. Мамишев,

---

[1] «Türk Yurdu» журналы – 1911 елдан башлап, Истанбул, Әнкара шәһәрләрендә төрек телендә чыгып килгән басма. Баштагы елларда Йосыф Акчура мөхәррирлек иткән.

[2] «Sebîlürreşâd» – 1908 елда Истанбул шәһәрендә «Sırat-ı Müstakim» исеме астында басыла башлаган журнал. Мөхәррире – Мехмет Акиф. Төрле елларда Йосыф Акчура, Әхмәдмөнир Ибраһимов һ.б. татар авторлары мәкаләләрен бастырганнар.

М. Казанлы кебек авторларның әсәрләренә тәфсилле анализ ясый. «Сөембикә» журналы турында мәгълүмат, татар шагыйрәләре һәм язучы ханымнар, педагоглар Хәнифә Гыйсмәтуллина, Галимә Рәхмәтуллина, Газизә Сәмитова, Галимәтелбәнат Биктимерия, Маһруй Мозаффария, Мәхбүбҗамал Акчурина, Фәхрелбәнат Сөләймания, Хәдичә Сөнгатьзадә (Хәдичә Сәйфетдинова-Шаммасова), Хәбирә Насыйрия һ.б.ның (барлыгы 17 хатын-кыз) тормыш юлларын шактый җентекләп тасвирлый, әдәби әсәрләреннән өзекләр тәкъдим итә. Карашыбызча, китапның шул ягы бик уңышлы: төрек укучысын таныштыру максатында автор текстларны төрек теленә тәрҗемә итеп бирә, шул ук вакытта татар теленең аһәңен тою мөмкинлеген тудыру өчен, татар телендәге вариантны (латин хәрефләре белән) тәкъдим итә. Адилхан Адилоглу шигырьләрнең күбесен әдәбият галиме Мөхәммәт Гайнуллинның «Өмет йолдызлары» (1988) җыентыгыннан алганлыгын әйтә.

Югарыда искәртелгәнчә, Адилхан Адилоглу татар хатын-кызларының азатлыгы һәм хокуклары мәсьәләсен җәдитчелек хәрәкәтенең бер өлеше, юнәлеше буларак карый. Аның нигезендә баштагы чорда кыз балаларны укыту һәм хатын-кызларның гаиләдәге хәлен яхшырту мәсьәләләрен хәл итүне тикшеренүче интеллектуаль хәрәкәт дип атый. 1905 елгы революциядән соң бу хәрәкәт морза (аксөяк) гаиләләреннән булган кайбер ханымнарның, махсус оешмалар һәм җәмгыятьләр төзеп, бу эшне җайга салулары, кыз балаларны укыту, хатын-кызларның социаль хәлләрен яхшыртуга басым ясаулары белән билгеләнә. Алга таба бу оешмалар хатын-кызларның ирләр белән бер үк дәрәҗәдәге хокуклары, хөррияте өчен көрәшне максат иткән хатын-кыз хәрәкәте булып әверелә. Шулай итеп, авторның бик дөрес искәртүенә караганда, ХХ гасыр башында Идел-Урал буенда татар хатын-кызларының үз инициативалары нигезендә корылган, җәдитчелекнең бер өлеше булып әверелгән хәрәкәтләре барлыкка килә [Adilhan Adiloğlu, 2020, s. 35–37].

Шуңа бәйле рәвештә, дип ассызыклый автор, татар хатын-кызлары арасында язучылар, шагыйрәләр үсә. Моңарчы бары тик ирләрнең хезмәтләрендә генә күтәрелгән хатын-кыз хокуклары һәм хөррияте темасы әдәбият дөньясына аяк баскан хатын-кызларның әсәрләренә үтеп керә. Инде ханымнар үзләре үк кыз кардәшләренә хатын-кыз дөньясындагы проблемаларны, аларны хәл итү юлларын күрсәтәләр. Бу чордагы әдәби әсәрләр татар хатын-кызларының хокуклары һәм азатлыгы мәсьәләсен татар җәмгыяте тормышының көн кадагына чыгаруда зур роль уйныйлар [Adilhan Adiloğlu, 2020, s. 149].

Алда әйтелгәннәргә өстәп, китапның эшләнеше, тышкы кыяфәте турында да берничә сүз әйтергә кирәк. Китапның тышлыгы зәвык белән эшләнгән, күләме шактый зур – 454 битле, фотосурәтләргә бай. Әлбәттә, алар арасында татар укучысына таныш булмаган рәсемнәр юк. Әмма басманың төрек укучысына адреслануын искә

алган очракта, бу фотоларның нинди әһәмиятле роль уйнауларында шөбһәләнергә туры килми.

Китап бик уйлап, фәнни стильнең барлык таләпләренә туры китереп язылган. Анда файдаланылган фәнни әдәбиятка һәм чыганакларга астөшермәләр (текстта) бирелгән, китапның ахырында кулланылган хезмәтләр исемлеге тәкъдим ителгән.

Адилхан Адилоглуның «Ceditçilik Dönemi Kazan Tatar Edebiyatında Kadın Hak ve Hürriyetleri Meselesi» дигән китабы мәгърифәтле татар хатын-кызлары хәрәкәтенең уникаль тарихын барлый, аларның төрки дөньяда тоткан урыннарын билгеләргә мөмкинлек бирә, бүгенге көндә дә төрки кардәшләребезгә үрнәк булып торуларын раслый. Татар халкын һәм аның тарихын, әдәбиятын һәм рухи мирасын дөньякүләм танытуда бу хезмәтнең роле биниһая зур.

Әдәбият

Adilhan Adiloğlu. Ceditçilik Dönemi Kazan Tatar Edebiyatında Kadın Hak ve Hürriyetleri Meselesi. Анкара: 2020. 454 s.

Efe Okcu. Rusya türklerinde kadin haklari meselesi // Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi. Cilt 4. Sayı 8. Temmuz 2022. S. 827–838.

Dogukan Özey. Kazan tatar ve Kirim tatar türkçesi ve edebiyati üzerine yapilan çalişmalarin bibliyografyasi Türkiye'de // Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD). Cilt 3. Sayı 1. 2019. S. 160–206.

Feyza Şahin. İdil-Ural'da Kadın Hareketi: Süyümbike Dergisi (1913–1918), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul 2012. 153 s.

Ф.К. Һиндыстанда беренче ысул саутия мәктәбе // Вакыт. 1912. 29 март.

Мортазина Ләлә Рәис кызы,
педагогика фәннәре кандидаты, ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге
Тарих институтының әйдәп баручы фәнни хезмәткәре